

Johan Söderberg

Bondesamhälle under pauperisering? Kring agrar förmögenhet i Sverige ca 1570—1600*

Inledning

Med en viss schematisering skulle man kunna säga att två bilder står emot varandra i fråga om de förändringar, som det svenska agrarsamhället upplevde mellan 1500-talet och 1600-talets förra del. Den ena visionen är Eli Heckschers. Han såg 1500-talets agrarsamhälle som en fortsättning på den medeltida ekonomin, där "den gamla hushållningen" kunde göra sig gällande under relativt stabila förhållanden i skydd av vasatidens konsolidering av den politiska makten. I en viss idealtypisk mening var 1500-talet *to m mer* representativt för medeltidens ekonomi än vad medeltiden själv varit. Ekonomiska nyheter lyste i stort sett med sin frånvaro under 1500-talet, och i all synnerhet fanns en stark oföränderlighet inom jordbruket. De grundläggande elementen i medeltidens hushållning kunde därför först under vasatiden få sitt fulla genomslag, i kontrast till de ständiga rubbningarna under medeltidens oreda.¹

Den andra synen har formats av Eva Österberg och Lars-Olof Larsson. Utmärkande för deras tolkning är att de inte alls på samma sätt som Heckscher framhäver dragen av trögrörlighet. I stället pekar man på de dynamiska faktorer som ledde till förändring och anpassning. Tillväxten i befolkningen är en av dem, men också förstärkningen av statsmakten med dess konsekvenser i form av ökat skatteuttag betonas mer. Även om de gärna pekar på den expansiva huvudtrenden i befolkning och bebyggelse, innebär det inte att böndernas situation målas i ljusa färger. Tvärt emot Heckschers optimistiska syn på levnadsstandarden förmedlar Larsson/Österberg en bild av ett bondesamhälle under hård press, vilket inte hindrar att bönderna lokalt kunde nå framgångar eller kompromisser i förhandlingar om sina skyldigheter.²

Österberg uppmärksammar dessutom bondesamhällets sociala skiktning, och pekar med stöd av taxeringsmaterial från 1500-talets slut på en betydande spännvidd även inom de egentliga böndernas led. Hon tänker sig att samspelet mellan folkökning och skattesystem kunnat göra välbeställda bönder ännu rikare och fattiga ännu fattigare.³ Detta är dock tentativa resonemang, som inte bygger på någon faktisk jämförelse över tiden.

Denna uppsats vill bredda underlaget för bedömningar av förändringarna i materiell nivå, produktionsinriktning och social skiktning under 1500-talets

sista decennier. För ett urval av tolv socknar i Uppland, Södermanland, Östergötland och Småland ställs taxeringslängder för Älvsborgs lösen (ÄL) 1571 mot hjälpskattelängder från tiden kring 1600. Dessa förmögenhetsbeskattningar ger upplysningar om innehavet av boskap och av metaller som silver och koppar.⁴ Jämförelsen mellan längderna är dock inte oproblematisk, och följande avsnitt redogör för några källmässiga komplikationer.

Metodiska överväganden

Tidigare jämförelser mellan de båda hjälpskatterna 1599 och 1601 tyder på att den förra förrättats med större noggrannhet än den senare. 1601 års längder tycks i åtskilliga fall underredovisa både antalet brukare och förmögenheten. Endast 1599 års längder utnyttjas därför i det följande. Dessa taxeringar har ur källkritisk synpunkt rätt ingående diskuterats i tidigare forskning, och endast några ytterligare aspekter av relevans för denna undersökning skall här beröras.⁵

I de följande jämförelserna mellan beskattningarna 1571 och 1599 har ungnöten måst utelämnas. Av allt att döma tillämpas en striktare avgränsning 1599, så att de yngre djuren utelämnats. Redan beteckningen "kviga" antyder detta. I taxeringen detta år skulle kvigor och stutar ingå, men inget sades direkt om kalvarna. Förordningen för ÄL 1571 anger däremot otvetydigt att "stutar" från 1 till 4 års ålder skulle upptas. Genomgångar av längderna, även för åtskilliga socknar utöver de som nedan studeras i detalj, ger också vid handen att stutar och kvigor 1599 vanligen upptas som betydligt färre till antalet än summan av de fyra åldersgrupperna ungnöta i ÄL. Det förhållandet, att korna oftast ökar i antal mellan de båda tidpunkterna, gör det osannolikt att räkna med en minskning i ungnöten fram till 1599.⁶

Alla beräkningar i det följande bortser således från ungnöten. Det innebär givetvis att de verkliga boskapsbestånden kommer att underskattas något. I beräkningarna för 1599 ingår ej heller de ungdjur som av allt att döma undgått skatt år 1571 (lamm, risbitare och unga svin). Det har bedömts som väsentligare att nå en så hög grad av jämförbarhet som möjligt mellan kreatursbeståndet vid de resp tidpunkterna.

Prästerna ingår ej i undersökningen. De var i många fall så pass mycket förmögnare än bönderna, att deras innehav kan verka snedvridande på resultaten. Intresset koncentreras i stället till bondebefolkningen. Däri ligger också en avgränsning nedåt. I varierande utsträckning tar längderna upp vissa hushåll som befann sig under bondenivå eller i varje fall inte var aktiva jordbrukare. Ibland rör det sig om fördelstagare, dvs en pensionärskategori. Den avgränsning som används i det följande är att utelämnas de som saknar dragdjur.⁷

För en hel del socknar, där taxeringslängder bevarats både för 1571 och 1599, kan jämförelser över tiden ändå inte genomföras. Olika källmässiga problem spelar in. Det förekommer exempelvis att hästarna ej medtagits i 1599 års be-

skattning (på samma sätt som för Dalarna och vissa andra områden i ÄL).⁸ En annan situation som försvårar beräkningar av per capitainnehav är då beskattningen uppenbarligen ej genomförts med enskilda brukare som enheter utan på en högre nivå som närmare ansluter till jordeboksenheterna, med flera (namngivna) brukare per inventarium.⁹ Det är därför ofrånkomligt, att de nedan redovisade socknarna utgör ett positivt urval av totalmaterialet. Av samma skäl lämpar sig underlaget ej för statistiska, slumpmässiga urval.¹⁰

Mälardalen

ÄL 1571 har en särskilt svag punkt i sin regionala täckning. Det gäller Mälardalen, där ett ganska tunt bestånd av taxeringslängder bevarats. Sämst är källläget för Stockholms län där längder finns endast för 14 % av hemmantalet (enligt Forssells uppgifter för 1573 års jordeboksmantal). För Uppsala län finns taxeringslängder för mindre än en tredjedel (28 %) av länets landsbygd. Gynn-sammast är situationen för Södermanlands län. Där finns taxeringslängder för hälften (49 %) av det totala hemmantalet.

Ändå finns möjlighet att för valda områden kartlägga förmögenhetsutveckling över tiden under 1500-talets senare del. Längder för 1599 års taxering finns för åtskilliga av de socknar, där förmögenhetstaxeringslängder för 1571 bevarats.

För att ge en bakgrund till valet av intensivundersökta områden skall de större regionala mönstren först beskrivas enligt ÄL 1571.¹¹

Uppland var vid denna tid en av de centrala spannmålsproducerande bygderna i riket, för att inte säga den ledande. Jordbruket var förhållandevis väl utvecklat. Rågodlingen var mer utbredd än någon annanstans i landet, men på de bättre slättbygderna höll sig kornet fortfarande kvar. Skördarna, så som vi kan bedöma dem utifrån tiondelängderna, var de högsta i landet (räknat per tiondegivare).

I Ulf Sporrongs stora översikt över Mälardalens agrarbebyggelse i ett kultur-geografiskt perspektiv ingår bearbetningar av skattegårdarnas och byarnas storlek kring 1550.¹² Uppodlingen synes ha varit störst i centrala och sydvästra Uppland samt sydöstra Västmanland, särskilt i bygderna runt Uppsala och Enköping. I Upplands kustzon var åkerarealerna små men mantalsuppgifterna ändå höga, vilket sammanhänger med att värderingen även tog hänsyn till de komplementära resurserna i form av fiske och ängsmarker.

Sporrong belyser hemmanens åker- och ängsarealer med uppgifter från de tidiga geometriska jordeböckerna (före 1670). Relationen mellan åker och äng bör ge en bild av hur betingelserna för jordbruk varierade regionalt i Mälardalen kring 1600-talets mitt. Det visar sig att åkerarealerna per hemman är betydligt högre i de centrala slättbygderna i Uppland och Västmanland än i de mer perifera områdena — östra och norra Uppland samt Södermanland. De regionala differenserna i ängsareal är inte lika tydliga.

Relationen mellan åkern (i tunnor) och ängen (i lass hö) är i sig inget kvantitativt meningsfullt mått då resurserna uttrycks i olika storheter. Relationstalet kan ändå användas för att separera områden med olikartad ställning för åkerbruket. Det är bara på slättbygden kring Uppsala som relationstalet understiger 1, indikerande en klar dominans för åkerbruket. Värdena för övriga delar av Uppland ligger oftast mellan 1 och 2, men kustsocknarna, där animalieproduktionen var framträdande, når högre tal. I Södermanland ligger kvoten vanligen över 2 och i landskapets centrala och västra delar över 3. I Västmanland är inriktningen mot animalier mest utpräglad i trakterna norr och nordost om Sala (värden över 3), medan områdena vid Mälaren har en entydigare åkerbrukskaraktär (indextal kring eller under 2).

Tabell 1 får exemplifiera socknar av olika typ, varibland några ingår av de som intensivstuderats nedan. Socknarna har ordnats efter stigande kvot äng/åker eller vikt för animalieproduktionen. Börje nära Uppsala ligger således som utpräglad åkerbrukssocken nära den ena extrempunkten, medan Danmark i samma område och Rimbo längre österut representerar socknar där åkerbruket har en stark om än inte lika entydigt dominerande ställning. Socknarna i Västmanland med gränssocknar utmärks ofta av höga absoluta tal för ängen, t ex för Östervåla i nordost (en socken som skall granskas närmare nedan).¹³ Mer utpräglad animalieinriktade socknar möter vi bl a i Stora Malm nära Katrineholm, Möklinta i norra Västmanland och Vätö i Roslagen.

Den betydande omfattning som ängen tycks ha i stora delar av Västmanland under 1600-talet tolkar Sporrang som att potentialen för uppodling vid denna tid var mindre utnyttjad än i Uppland. Delar av Västmanland har efter 1600-talet förvandlats från perifera till centrala åkerbruksområden. De perifera områdena, i Västmanland likaväl som i Södermanland och norra Uppland, tenderar under detta århundrade och det följande att vara de mest dynamiska på jordbrukets område. De tidigt uppodlade områdena i centrala Uppland framstår därmed i det längre perspektivet som mer stagnerande.

Uppland och Södermanland har hört till de delar av landet som varit rikast på hästar under 1500-talet. Här dominerade hästen helt över oxen som dragdjur. För flertalet av de härader, för vilka längder bevarats, uppgick antalet hästar per taxerad till minst 2, vilket är en hög siffra. I övriga delar av landet var det i stort sett bara Öland och några mindre delar av Småland, Östergötland och Västergötland, som nådde så höga tal.

Östra Mälardalens karaktär av spannmålsproducerande område framgår också av mjölkproduktionens ringa roll. I nästan hela övriga Sverige var korna det viktigaste kreaturet, i synnerhet i Norrland och Småland. Där hade de taxerade i genomsnitt 4–5 kor, medan antalet i Uppland var mycket lägre. Det var bara på de bästa slättbygdena (som på Vadstenaslätten, förutom de uppländska och södermanländska) som korna i så hög grad lyste med sin frånvaro. Får, svin och getter var också ganska fåtaliga.

Betydande delar av östra Mälardalen, och särskilt Uppland, kan alltså karakteriseras som den mest renodlade åkerbruksbygden i landet (vid sidan av Vad-

Tabell 1. Åker och äng per hemman i valda socknar i Mälardalen vid 1600-talets mitt.

Socken	Härad	Landskap	Åker tunnor	Äng lass	Kvot äng/åker
Börje	Ulleråker	Uppland	24	20	0,83
Danmark	Vaksala	Uppland	22	28	1,27
Rimbo	Sjuhundra	Uppland	18	25	1,39
Rytterne	Snävringe	Västmanland	18	37	2,05
Västerhaninge	Sotholms	Södermanland	15	34	2,27
Salem	Svartlösa	Södermanland	13	37	2,85
Väddö	Väddö	Uppland	9	29	3,22
Östervåla	Våla	Uppland	19	70	3,68
St Malm	Oppunda	Södermanland	6	28	4,67
Möklinta	Övertjurbo	Västmanland	15	75	5,00
Vätö	Bro & Vätö	Uppland	5	32	6,40

Källa: U Sporrang, *Mälarbygd*, Stockholm 1985, s 181 f.

stenaslätten). Knappast någon annanstans var animalieproduktionen så litet framträdande. Detta gäller både mjölkproduktion, uppfödning av djur och hållning av småkreatur. I randbygderna, inte minst i kustbandet och skärgården, har kreatursskötseln däremot varit viktig.

Mot denna bakgrund blir det intressant att följa förändringarna över tiden i förmögenhetens nivå och sammansättning i utpräglad spannmålsinriktade områden.

Trots den centrala ställning, som slättbygderna kring Mälaren intar under 1500-talet, har den agrarhistoriska litteratur som behandlar denna tid ägnat dessa delar av landet liten uppmärksamhet. Forskningens intresse har hellre knutits till andra områden som Småland, Västergötland, Värmland och Norrland.

En stor del av förklaringen ligger säkert i att en del av de intressantaste källmaterialen som längderna från förmögenhetsbeskattningarna 1571 och kring sekelskiftet 1600 bevarats endast med mycket besvärande luckor för Mälardalens centrala delar. Också tiondelängderna för Uppland och Södermanland är långt sämre bevarade än för t ex Småland. För 1600-talet har flera regionalt avgränsade studier publicerats främst av kulturgeografer, medan undersökningar av det föregående århundradet nästan helt saknas.

Desto starkare är motivet att inventera 1500-talsbeståndet av förmögenhetstaxeringslängder och att kartlägga utvecklingen i de områden där det låter sig göras. För att inte splittra framställningen på en mängd tabeller redovisas i tabell 2 några huvudresultat rörande storboskapens numerär och andel av totalantalet nötkreatursenheter (Ne) i samtliga undersökta socknar, som den följande texten kommer att hänvisa till.

Tabell 2. Storboskap per brukare samt boskapens andel av Ne i de valda socknarna 1571 och 1599.

Socken	Härad	Hästar		Oxar		Kor		% storboskap	
		1571	1599	1571	1599	1571	1599	1571	1599
Danmark	Vaksala	3,7	5,3	0,0	0,1	3,8	6,0	82	87
Rimbo	Sjuhundra	2,3	2,9	0,0	0,1	2,6	4,2	85	87
Östervåla	Våla	2,4	2,0	0,1	0,0	4,1	4,8	85	92
Björkvik	Jönåker	1,7	2,1	0,2	0,6	3,3	4,3	87	91
Ödeshög	Lysing	1,0	2,1	1,3	1,4	3,3	4,2	82	88
Åsbo	Göstring	1,6	2,0	1,1	0,9	2,9	4,7	86	89
Lofta	N Tjust	1,8	2,2	0,1	0,2	4,8	5,5	88	93
Gladhammar	S Tjust	1,6	1,8	0,3	0,9	4,4	5,8	87	91
S Vi	Sevede	2,2	1,5	1,7	1,7	4,7	5,6	85	92
Nottebäck	Uppvidinge	1,5	1,5	2,0	2,3	5,7	6,3	86	91
Säby	N Vedbo	1,7	1,5	1,6	1,8	5,1	4,9	84	88
Svarttorp	Tveta	1,4	1,4	2,2	1,5	6,5	4,7	85	91

Källor. Danmark: ÄL 1571, vol 1; UH 1599:9K. Rimbo: ÄL 1571; UH 1599:9E. Östervåla: ÄL 1571, vol 17; VmH 1599:1. Björkvik: ÄL 1571, vol 3; SöH 1600:8. Ödeshög och Åsbo: ÄL 1571, vol 6; ÖgH 1600:6. Lofta: ÄL 1571, vol 7; SmH 1600:5. Gladhammar: ÄL 1571, vol 7; SmH 1599:12. S Vi: ÄL 1571, vol 7; SmH 1600:15. Nottebäck: ÄL 1571, vol 8; SmH 1600:4. Säby: ÄL 1571, vol 9; SmH 1600:13. Svarttorp: ÄL 1571, vol 9; SmH 1600:8. RA.

Anm. Danmark: Hästarnas antal 1571 är delvis skattat. I flertalet fall redovisas hästarna till antalet eller både till antal och värde. Ibland anges de dock endast till värdet. Ca 15 % av beståndet måste skattas, vilket gjorts på basis av medelvärdet för den kända delen av beståndet. Kopparen finns ej upptagen 1599.

Rimbo och Östervåla: Kopparen upptas ej 1599.

Björkvik: Av 1571 års längd framgår att "unga får" ingår bland fåren, något som eljest knappast är det normala i ÄL. Den regel som i övrigt tillämpas här att räkna bort ungdomdjuren 1599 frångås därför i detta fall. Kopparen upptas ej 1599.

Ödeshög: 1571 års längd är daterad den 21 mars, 1599 års längd den 23 oktober.

Lofta: Hästarna anges 1571 till sitt värde men ej till sitt antal. Antalet är här skattat med antagandet 5 mk per djur. Till skillnad från förhållandet i S Vi tyder ingenting på att värderingen 10 mk varit den normala.

S Vi: Antalet får och getter i ÄL har skattats genom att 90 "får och getter" utproportionerats på resp djur utifrån fördelningen där en åtskillnad gjorts. En del käll- och metodproblem diskuteras utförligt i Söderberg, Studier i 1500-talets förmögenhetsskattelängder. Nottebäck: 1599 års längd är daterad den 22 oktober detta år, medan 1571 års är odaterad. Två av hertig Karls landbor har befriats från skatt, men deras förmögenhet finns förtecknad och de medtas därför ovan.

Tre upplandssocknar

I Stockholms län har Rimbo sn valts för intensivanalys. Socknen ligger i Sjuhundra hd ett par mil väster om Norrtälje. Gerd Enequist räknar den till Mälarslätten i sin kartläggning av lantbebyggelsen i Mälardalen, som stöder sig på 1800-talets ekonomiska kartor.¹⁴ Uppodlingsgraden låg här bland de högre i

Mälardalen, om än inte lika hög som i den centrala del av Mälarslätten som tillhör Uppsala län (se nedan angående Danmarks sn).

Rimbo är typisk för det hästtäta området i östra Uppland, så som det framträder i ÄL 1571. I socknen finns vid denna tidpunkt gott om hästar, 2,3 per taxerad.¹⁵ Hästarna dominerar fullständigt som dragdjur; inga oxar registreras.¹⁶ Antalet kor är samtidigt begränsat, 2,6 per taxerad. Svin och får hålls i ungefär samma utsträckning som i större delen av övriga Mellansverige. Getter saknas nästan helt, på det sätt som är normalt för slättbygder. Att bebyggelseexpansionen under 1500-talets senare del varit begränsad, åtminstone på bonde-nivå, antyds av att antalet taxerade med dragdjur är praktiskt taget lika stort 1571 som 1599.

En indikation på åkerbrukets centrala plats ger det låga antalet kor per dragdjur, 1,1. Utsädet i tunnor uppges till i medeltal 3,5 per brukare. Animalieproduktionens inte särskilt höga absoluta nivå indikeras också av antalet Ne per taxerad, 7,2. Detta är en lägre siffra än i alla de intensivstuderade smålandssocknarna som kommer att redovisas nedan.

I alla dessa avseenden ansluter Rimbo nära till övriga Sjuhundra hd. Att döma av tiondelängderna från 1500-talets mitt når detta härad inte upp till de stora skördar per tiondegivare som präglar den centrala uppländska slättbygden längre västerut. Socknen ligger också öster om det centrala kornodlande området i Uppland. I Rimbo, liksom i merparten av östra Uppland, dominerar rågen klart bland sädesslagen under århundradets senare del, ofta med runt två tredjedelar av totalskörden. Östra Uppland var under 1500-talet den del av landet där rågodlingen hade en större plats än någon annanstans, även om Rimbo inte tillhör kustbandet där rågen dominerade helt.

Förändringarna mellan de två mätpunkterna består huvudsakligen i en förskjutning från smådjur till storboskap. Särskilt korna men även hästarna, både hingstar och ston, ökar i antal. Ett fåtal oxar förtecknas 1599. De hålls huvudsakligen bland förmögnare bönder som komplement till flera hästar, som de dessutom äger. Som dragdjur dominerar allttjämt hästarna nästan helt. Får och svin minskar i betydelse, och getterna försvinner helt.

Boskapsstocken, mätt i Ne, växer markant från 7,2 till 9,5. Samtidigt blir fördelningen jämnare, som framgår av nedgången i variationskoefficienten för antalet Ne (tabell 3), ett mått på spridningen mellan bönderna. Tillväxten förenas således med en tendens till utjämning. Animalieproduktionen växer av allt att döma i betydelse, något som också indikeras av ökningen i kvoten kor/dragdjur från 1,1 till 1,4.¹⁷

Taxeringslängderna för Vaksala hd i Uppland 1599 är ovanliga genom att de summerar antalet djur sockenvis, vilket erbjuder lättåtkomliga möjligheter till jämförelser med ÄL. Tyvärr är detta härad glest representerat i ÄL 1571: endast för Danmarks sn kan materialen ställas mot varandra.

Danmarks sn nära Uppsala tillhör slättbygdens mest centrala del. Kornodlingen behåller sin ställning längre fram i tiden i de bästa åkerbruksbygderna som denna.¹⁸ Rågodlingen avancerar ändå under 1500-talets senare del. 1599

skattar de taxerade för i medeltal 12 tunnor utsäde, en synnerligen hög siffra som indikerar åkerbrukets framskjutna plats. Inga sätesgårdar fanns i socknen under 1500-talet.¹⁹

Här liksom i Rimbo ökar kreatursbeståndet. I Danmarks sn sker ökningen från en redan i utgångsläget 1571 hög nivå, 11,4 Ne, till den extremt höga siffran 16,0 år 1599. Liksom i Rimbo är det korna som växer mest i antal. Även i fråga om hästarna är ökningen markant. Bönderna uppnår imponerande innehav av detta förhållandevis dyrbara djur; medelantalet stiger från 3,7 år 1571, redan det en hög siffra, till hela 5,3 år 1599. Man bör samtidigt lägga märke till att också antalet kor per brukare, 6,0 år 1599, ligger anmärkningsvärt högt. Det handlar inte om någon ensidig satsning på åkerbruket.

Fördelningen av boskapsstocken mellan bönderna utjämnas något över tiden. Vid båda tidpunkterna är kreatursinnehavet jämnare fördelat än i Rimbo.

Kvoten kor per dragdjur förändras endast obetydligt och ligger vid båda tidpunkterna kring 1,0. Materialet ger ett intryck av en välmående storbondesocken vid 1500-talets slut. En brukare som Anders Larsson i Hubby skulle i så gott som alla andra socknar ha framträtt som den ledande storbonden med sina 7 hästar, 12 kor, 13 ungnöt, 16 får och 12 svin, 45 lod silver och 7 lispund koppar. I denna socken fick han dock finna sig i att ligga i jämbredd med flera andra bönder.

Ännu rikare år 1599 var Peder Andersson i Tjocksta med 13 hästar, 16 kor, några stutar och kvigor, 20 får, 13 svin, 84 lod silver och 18 tunnor utsäde. Inte heller Peder Andersson dominerade ensam toppskiktet på sin tid.

I båda socknarna ökar storboskapens betydelse gentemot småkreaturen. Storboskapen svarar 1571 för 85 % av totalantalet Ne i Rimbo och 82 % i Danmark, medan motsvarande siffra 1599 är 87 % i båda socknarna. Både i Rimbo och Danmark går tillväxten i hästar och nötkreatur hand i hand, med en viss förskjutning mot kor i båda fallen.

Den tredje upplandssocknen som skall behandlas, Östervåla i Våla hd, är mer animalieorienterad. Stora delar av socknen upptogs enligt en karakteristik från 1800-talets mitt av kärr och sidlänta ängar kring vattendragen.²⁰ Också vid tiden kring 1640 fanns vidsträckta ängsmarker, som framgick av tabell 1 ovan.

Nequists regionala indelning för Östervåla till Västmanlands östra mälarslätt. Socknen hör till den del av Uppland där kornodlingen höll sina ställningar ännu en bra bit in på 1600-talet.²¹ Under socknens enda sätesgård, Aspås, lydde vid 1590-talets mitt ett tiotal landbohemman.²²

Utsädet uppgår till 2,9 tunnor per brukare år 1599. Det är en lägre siffra än i Rimbo och mycket lägre än i Danmarks sn. Nyodlingen är på lång sikt efter västmanländska förhållanden tämligen omfattande.²³

I Östervåla är hästarna det helt dominerande dragdjuret vid båda tidpunkterna, liksom under 1600-talet.²⁴ Mellan 1571 och 1599 minskar deras antal, samtidigt som kornas ökar. Djurinnehavet per brukare mätt i Ne minskar något, från 9,1 år 1571 till 8,5 år 1599. Nedgången sammanhänger delvis med tillbakagången för hästarna men också med en minskad betydelse för får, getter och

svin, som alla faller tillbaka.

Kornas roll ökar således. Detta speglas i kvoten kor/dragdjur, som stiger från 1,7 år 1571 till 2,3 år 1599. Boskapsstockens fördelning mellan brukarna, mätt med variationskoefficienten, är praktiskt taget oförändrad.

En sörmlandssocken: Björkvik

I Södermanland har Björkviks sn i Jönåkers hd utvalts. Socknen ligger någon mil sydost om Katrineholm och tillhör en del av Mälardalen som ligger utanför de viktigare slättbygderna.

Enequist för i sin regionindelning Björkvik till Kolmården. Någon utpräglad skogssocken är det ändå inte frågan om. Under 1500-talet saknades ännu sätesgårdar, men på slätten ned mot sjön Yngaren bildades under 1600-talet några stora säterier. Där bestod jordmänen enligt Bernharbts sockenbeskrivning 1823 "av ypperlig svartmylla och märellera", medan den i socknens skogstrakter där-
emot var mera sandartad. Bernhardt framhåller gärna kontrasterna inom socknen mellan de goda åkerbruksmarkerna kring Yngaren och de "sveksamma" förhållandena i Kolmårdsdelen, "där få skörda tillräckligt till brödfödan, även i jämna år".²⁵ Björkvik var med andra ord en utpräglad blandsocken med betydande inslag av både slätt- och skogsbygd. Liksom i andra delar av södra och östra Södermanland hade rågen en stark ställning 1640 (minst hälften av tionden).²⁶

Boskapsstocken per capita är vid båda tidpunkterna lägre än i Rimbo och avsevärt mycket lägre än i Danmarks sn. Utsädet per taxerad enligt 1599 års längd, 2,7 t, är relativt lågt bland de här studerade socknarna, ungefär på samma nivå som i Östervåla men en bit under Rimbos 3,5 t. En viss expansion av den odlade bygden i Björkvik antyds av att antalet taxerade ökar med 10 % mellan de båda mätpunkterna, vilket är mer än i någon av upplandssocknarna ovan.

Huvudresultatet från de uppländska socknarna, ökningen i det totala boskapsbeståndet och förskjutningen till storboskapens förmån, återfinns även här. Antalet Ne per taxerad ökar klart från 6,9 till 8,8.

Tillväxten gäller både kor, hästar och oxar. Korna ökar från 3,3 till 4,3 per taxerad, dragdjuren från 1,9 till 2,7. Oxarna får ökad betydelse, även om hästarna 1599 alltjämt dominerar. Eftersom innehavet av kor och dragdjur ökar i ungefär samma takt, kommer kvoten kor/dragdjur att ligga i det närmaste stilla.

Boskapsstockens fördelning mellan bönderna är vid båda tidpunkterna jämnare än i någon av de tre upplandssocknarna, även om skillnaderna inte är stora. Förändringen över tiden är obetydlig i Björkvik.

Östergötland

Det bevarade källmaterialet tillåter inte något brett urval av undersökningsområden i Östergötland. Två socknar i landskapets södra del har utvalts: Ödeshög och Åsbo.

Ödeshög, som tillhör Lysings hd, ansluter i norr till den bördiga Vadstena-slätten men övergår söderut alltmer i skogsbygd. Åsbo, som ligger söder om Mjölby, hör till Göstrings hd. Socknen ligger inom den södra, skogsbygdspräglade delen av häradet inom Holaveden, gränsskogen mellan Östergötland och Småland.²⁷ Villkoren för jordbruk skiljer sig således klart från den bästa jordbruksbygden i häradet längre norrut på Skänningeslätten.²⁸ Bebyggelseexpansionen under senare delen av 1500-talet och förra delen av 1600-talet har varit ganska kraftig, särskilt i det mer skogsbygdsbetonade Göstring.²⁹

Rätt stora delar av Östergötland berördes av krigshandlingar under nordiska sjuårskriget (Daniel Rantzaus fälttåg 1567). Det är tänkbart, att de drabbade områdena vid tidpunkten för taxeringen till ÄL ännu ej återhämtat sig efter påfrestningarna. Ett betydande antal gårdar antecknas 1568 som brända, framför allt i Aska och Dals hänader. Därtill kommer att skördarna kring 1570 varit osedvanligt svaga.³⁰

Det är mot denna bakgrund man får se den starka förmögenhetstillväxten i Ödeshög och Åsbo mellan 1571 och 1599. Ödeshög har 1599 ganska stora gårdar och goda förutsättningar för åkerbruk; det genomsnittliga utsädet om 9 t överstiger klart alla andra här studerade socknar med undantag för den uppländska slättsocknen Danmark. Under dessa betingelser måste ett kreatursinnehav om endast drygt 7 Ne per taxerad anses som en mycket låg siffra, som utan tvekan understiger vad man skulle förvänta under mer normala förhållanden.³¹

I både Ödeshög och Åsbo stiger kreatursstocken (i Ne) med ca 30 % fram till 1599. Mest imponerande är förmögenhetstillväxten i Ödeshög. Vid sidan av Danmarks sn är Ödeshög den där innehavet av storboskap förstärks mest. Inte i någon annan intensivt studerad socken registreras en så kraftig stegring av hästarnas andel av dragdjuren. Inriktningen på åkerbruk förefaller 1599 mer markerad än tidigare (kvoten kor per dragdjur faller till den låga siffran 1,2). Det är ett förlopp som verkar rimligt mot bakgrund av de goda förutsättningar för spannmålsproduktion, som bör ha förelegat här.³² Av socknarna i urvalet är Ödeshög den enda där kornas andel av kreatursstocken faller, om än obetydligt, mellan mätpunkterna.

Åsbo utmärks å andra sidan av ökad roll för mjölkproduktionen. Utvecklingen här synes indikera en anpassning till betingelserna för animalieproduktion. Åsbo är en av de socknar i urvalet där kornas framryckning är mest markerad (på liknande sätt som i Rimbo, Östervåla och S Vi).

Översiktligare genomgångar för Aska och Dals hänader har givit samma intryck av kraftig tillväxt mellan de båda tidpunkterna. Eftersom ÄL där, i ännu högre grad än för andra delar av Östergötland, fångar in en situation som klart negativt avviker från den normala, är en detaljerad bearbetning inte meningsfull.

Småland

Sex småländska socknar har intensivstuderats. Dessa är Lofta, Gladhammar och S Vi i Kalmar län, Nottebäck i Kronobergs län samt Säby och Svarttorp i Jönköpings län.

Den bild, som ÄL 1571 ger av boskapsförmögenheten i Småland, kan sammanfattas på följande sätt. Västra och centrala Småland är tillsammans med södra Västergötland ett av huvudområdena för mjölkproduktion i landet (det andra området, där kornas plats var ännu mer dominerande, är Norrland). Det var bara här, som brukarna höll sig med i genomsnitt 5 kor eller mer inom större sammanhängande områden. I östra Småland, grovt sett öster om en linje Huskvarna-Växjö, har korna spelat mindre roll. Inte i något härad öster om denna linje nådde man upp till det genomsnittliga innehav som man möter i samtliga häradar väster därom.

Småland var ganska rikt på oxar, men utan att inta någon exceptionell ställning inom landet. I norra och mellersta Västergötland höll bönderna lika mycket oxar som i Småland, och det gjorde man även i delar av Bergslagen. Gränshäraderna mot Danmark utmärks inte av större innehav av oxar än övriga Småland. Oxinnehavet fördelar sig rätt jämnt över landskapet.³³

I östra Småland kan två områden med framträdande animalieproduktion utskiljas, vart och ett med sin särskilda profil. I Möre i söder finns ett storboskapsområde i söder präglad av oxar, hästar och ollonsvin; endast här når man upp till ett oxpar per taxerad i medeltal. Det andra området är den nordvästra regionen, som ger intryck av att ha varit uppfödningområdet framför andra, en skogsbygdsekonomi där ungnöt tillsammans med getter dominerar bilden.

I landskapets södra del, i gränsområdena mot Danmark, har bönderna fler svin än så gott som någon annanstans i Sverige. Svinen göddes i ollonskogar, och ollonfläsk var på flera håll en del av skatten.

Öland är särpräglad med sin fåravel, som var utbredd över hela ön, men också med sin uppfödning och utförsel av hästar. Ett annat område med fåravel är norra och nordvästra Jönköpings län (Tveta och Mo häradar).

Nottebäcks sn återfinns i nordligaste delen av Kronobergs län, nordost om Växjö. Uppvidinge hd, som socknen tillhör, ligger till större delen inom det sydsvenska höglandet. Bebyggelsen i Nottebäck var vid 1500-talets mitt relativt tät i väster för att glesas ut mot öster, och i det avseendet ansluter socknen till det större bebyggelsemönstret i häradet. Delar av Nottebäck har beskrivits som den mest bergiga och höglänta inom hela Kronobergs län. Socknen ligger inom den östra delen av det område där mjölkproduktionen redan 1571 hade en stark ställning.³⁴

Utvecklingen i Nottebäck mellan 1571 och 1599 ger intryck av en väl bibehållen kreatursförmögenhet. Det totala antalet Ne per taxerad är så gott som oförändrat. Storboskapskapen ökar något i antal, både kor och oxar. Även om korna ökar i antal märks inte någon relativt sett förstärkt roll för mjölkproduktionen (kvoten kor per dragdjur är 1,6 vid båda tidpunkterna), och inte heller någon

avhästning av samma slag som i S Vi. Bland dragdjuren ökar oxarna sin andel. Liksom på åtskilliga andra håll faller svinen tillbaka. Fördelningen mellan brukarna är 1571 ovanligt jämn och utjämnas ytterligare fram till 1599.

Säby sn ligger i N Vedbo hd i norra delen av Jönköpings län och kommer långt senare att innefatta Tranås stad. Socknen beskrivs i 1800-talslitteratur som den bäst uppodlade, största och folkrikaste inom häradet. Det är ett område som rymt goda förutsättningar för mjölkproduktion.³⁵

Också här får man i det stora hela ett intryck av stabilitet. Totalantalet Ne per taxerad minskar något, från 11,0 till 10,2, men denna nedgång faller huvudsakligen på svinen. Rannsakingen för 1599 års taxering har inte verkställts förrän i slutet av mars år 1600. Det är därför rimligt att anta att redovisningen av svinen speglar en utslaktning, på samma sätt som observerats bl a för S Vi sn. Ett ökat undandöljande av småkreaturen 1599 ter sig mindre sannolikt mot bakgrund av att såväl får som getter ökar i antal.

Storboskapen håller sig på samma nivå, men oxarna passerar under perioden hästarna som det dominerande dragdjuret. Kvoten kor/dragdjur är praktiskt taget oförändrad. Spridningen i kreatursinnehavet är konstant och ligger på en förhållandevis hög nivå.

I nordöstra delen av Kalmar län ligger två av de intensivstuderade socknarna. Lofta sn ligger vid kusten norr om Västervik i N Tjust hd. Vid den här aktuella tiden innefattade socknen även Loftahammars sn, som till stor del består av skärgård. En del av bönderna betecknas i taxeringslängderna som skärbönder. De har säkerligen till stor del livnärt sig av fiske, men håller sig också med åtskilliga kor. Inom socknen anläggs vid 1600-talets mitt Överums bruk.

Gladhammar i S Tjust ligger sydväst om Västervik och har mer av ett inlands-läge, även om en flik av kusten skär in i socknen. "Marken är i allmänhet bergig och ojämn. Överallt finns små sjöar och gölar med besvärliga körvägar" klagar en beskrivning vid 1800-talets mitt.³⁶

Både i Lofta och Gladhammar har mjölkproduktionen en framträdande roll redan 1571. Kornas andel av kreatursstocken, 55 % i båda socknarna, är högre än i något av de övriga utvalda områdena. Fram till 1599 förstärks kornas roll ytterligare något litet. Hästarna dominerar vid båda tidpunkterna som dragdjur, men i Gladhammar sker en mindre omfördelning i riktning mot fler oxar. Liksom på andra håll förlorar småkreaturen i betydelse över tiden.

I både Lofta och Gladhammar befinner sig kreatursinnehavet, och särskilt storboskapen, i tillväxt. Det positiva draget i utvecklingen understryks av att såväl antalet hästar, oxar och kor växer per taxerad. Stegningen i antalet dragdjur är kraftigare än för korna, varför kvoten kor/dragdjur faller något. Ännu 1599 hör dock antalet kor per dragdjur till de högsta bland de studerade socknarna (bara Östervåla når en lika hög siffra).

Vi har tydligen att göra med två socknar där animalieproduktionen i ovanligt hög grad dominerar jordbruket. Åkerbrukets relativt tillbakadragna plats indikeras av att utsädet 1599 rapporteras som lägre än i någon annan av socknarna i urvalet, endast ungefär 2 t i genomsnitt per taxerad.

Ett huvudområde med hög förmögenhet framträder i nordväst. Centrum ligger i Sevede hd med förgreningar österut mot S Tjust och Tunalän samt söderut mot Aspeländ. S Vi sn, belägen nordväst om Vimmerby, tillhör detta boskapstäte område 1571.

En begränsad nedgång märks i kreatursinnehavet, men liksom på flera andra håll kan denna främst återföras på ett kraftigt reducerat antal svin. Storboskapen håller sig på en oförändrad nivå. Inom den sker tydliga sammansättningsförändringar, med en ganska kraftig framryckning för korna. Kvoten kor per dragdjur stiger klart. Vidare faller hästarna klart tillbaka, medan oxarnas antal är konstant. Oxarna ökar således sin andel bland dragdjuren. Man får intrycket av en omställning där mjölkproduktionen växer i betydelse.

Spridningen i kreatursinnehav avtar över tiden. Tillsammans med Nottebäck är fördelningen vid båda mätpunkterna jämnare än i någon annan av de studerade socknarna.

Svarttorps sn ligger i Tveta hd i Jönköpings län, nordost om Huskvarna. Kreatursstockens sammansättning liknar mycket den i andra smålandssocknar som Nottebäck och Säby. Även utsädet per taxerad om ca 4 t år 1599 indikerar någorlunda likartade förutsättningar.

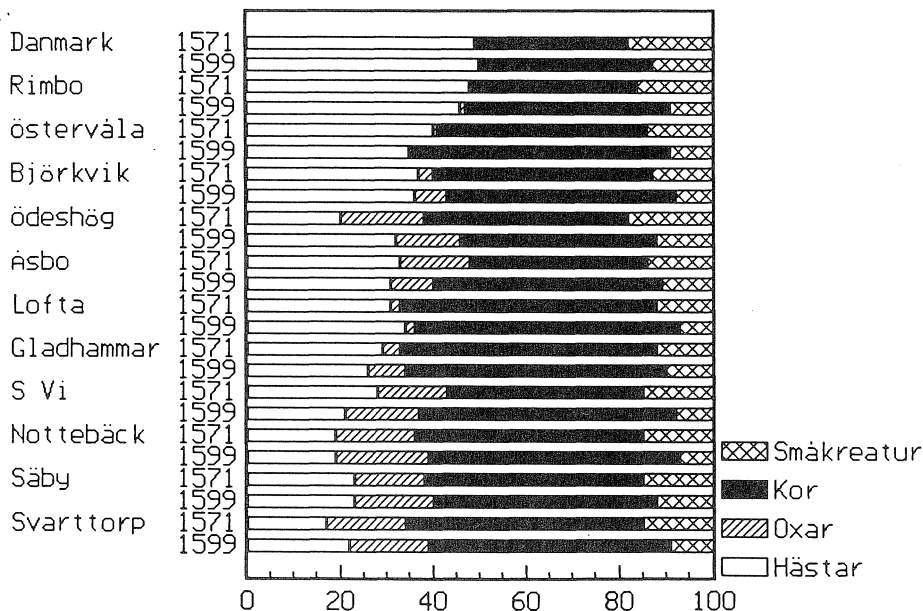
Vad som skiljer denna socken från flertalet andra i denna undersökning är att kreatursinnehavet *faller* påtagligt, med närmare 30 % mellan mätpunkterna. Bland storboskapen är det bara hästarnas numerär som håller sig på samma nivå 1599 som i ÄL, medan nötkreaturen minskar klart. Hästarna kommer således att bli mer dominerande som dragdjur. Spridningen mellan bönderna är vid båda tidpunkterna förhållandevis markerad, men den är praktiskt taget oförändrad över tiden.

Det är knappast möjligt att ge någon plausibel förklaring till den negativa utvecklingen här. Man bör dock lägga märke till det synnerligen höga kreatursinnehavet 1571, närmare 13 Ne per taxerad, vilket överträffar samtliga andra socknar i urvalet. Antalet kor och oxar per taxerad var mycket högt. Kanske har särskilt gynnsamma omständigheter, som tyvärr inte kan ringas in, medverkat till att vi i ÄL registrerar en nivå utöver den normala. Men vi kan heller inte utesluta en underredovisning i 1599 års längd.

Sammanfattande kommentarer

Ett gemensamt drag för de studerade socknarna är att storboskapens roll ökar gentemot småkreaturen. Denna förskjutning sammanfattades i tabell 2; de relativa förändringarna mellan kreatursslagen framgår bäst av figur 1. Resultaten tyder inte på någon ogynnsam allmän tillväxtsituation. Förhållandet har i så fall varit alldeles motsatt det som i litteraturen beskrivits för flera norrländska områden, där småkreaturen uppges ha fått ökad betydelse under tider av ekonomiska påfrestningar.³⁷

Åtskilliga av de undersökta socknarna ger ett starkt intryck av att ha upplevt

Figur 1. Boskapsstockens fördelning 1571 och 1599 i de tolv socknarna. Procent av totalantalet Ne.

en gynnsam utveckling i kreatursförmögenhet under 1500-talets tre sista decennier. I sju av de totalt tolv socknarna tillväxer kreatursinnehavet påtagligt, och sådana gynnsamma fall uppträder i flera olika delar av landet, både i Mälardalen, Östergötland och Småland (Danmark, Rimbo, Björkvik, Ödeshög, Åsbo, Gladhammar och Lofta). Bara i en socken, Svarttorp i norra Småland, är denna förändring klart negativ. I ytterligare några socknar (Östervåla, S Vi, Nottebäck och Säby) är totalinnehavet någorlunda stabilt, vilket inte hindrar att sammanställningsförskjutningar ägt rum.

Tendensen till expansion av djurbeståndet är tydlig oavsett om vi räknar på antalet Ne eller på kreatursvärdet. Man får räkna med att det bara varit under generellt ganska gynnsamma betingelser som förmögenheten i djur kunnat förskjutas över tiden mot storboskap på det sätt som skett. I synnerhet torde detta gälla områden där innehavet av hästar gått fram påtagligt.

Korna är det kreatur som avancerar mest. Deras andel av kreatursstocken, mätt i Ne, växer så gott som genomgående mellan 1571 och 1599.

Med storboskapens ökade roll på bekostnad av småkreaturen skulle man kunna säga att den lokala diversifieringen avtar mellan de båda mätpunkterna. De två viktigaste djuren, hästarna och korna, får en allt större plats i det sammantagna beståndet. Några av huvudresultaten ovan sammanfattas i tabell 3 för samtliga studerade socknar.

Tabell 3. Tunnor utsäde (1599), antal Ne per brukare och kor per dragdjur samt variationskoefficient för Ne 1571 och 1599.

Socken	Utsäde 1599	Ne				Kor per dragdjur		Variations- koefficient	
		totalt		storboskap		1571	1599	1571	1599
		1571	1599	1571	1599				
Danmark	12,0	11,4	16,0	9,4	14,0	1,0	1,1	51	44
Rimbo	3,5	7,2	9,5	6,1	8,7	1,1	1,4	58	55
Östervåla	2,9	9,1	8,5	7,8	7,8	1,7	2,3	48	47
Björkvik	2,7	6,9	8,8	6,0	8,0	1,7	1,6	42	43
Ödeshög	9,0	7,4	10,1	6,1	8,9	1,4	1,2	46	55
Åsbo	4,7	7,6	9,7	6,5	8,6	1,1	1,6	42	53
Lofta	2,3	8,6	9,8	7,5	9,0	2,5	2,3	45	39
Gladhammar	1,8	8,1	10,3	7,1	9,3	2,4	2,2	41	47
S Vi	4,1	11,3	10,4	9,6	9,6	1,2	1,8	39	33
Nottebäck	4,5	11,6	12,0	10,0	10,8	1,6	1,6	39	33
Säby	4,1	11,0	10,2	9,2	9,0	1,6	1,5	63	63
Svarttorp	4,3	12,8	9,1	10,9	7,5	1,8	1,5	56	58

Förekommer i stället en process av vidgade olikheter *mellan* de bredare produktionsområden, som de studerade socknarna tillhör? Har det från en homogenare struktur 1571 skett en förstärkning eller renodling av vissa sådana typer av produktion, som de lokala villkoren varit mera lämpade för?

Materialet pekar inte entydigt åt det hållet. Visserligen behåller eller förstärker åkerbruket av allt att döma sin centrala plats i de mest slättbygdspräglade socknarna i urvalet, Danmark och Ödeshög. Dessa socknar hör till de få där hästarnas andel av boskapsbeståndet (i Ne) ökar, och kvoten kor/dragdjur är 1599 lägre än i de övriga studerade socknarna.

I mindre centralt belägna socknar (som Östervåla, Åsbo och S Vi) är det i stället korna som bönderna väljer att — eller tvingas att — satsa på, liksom under 1600-talets första decennier är fallet i rena randområden som Stockholms norra skärgård.

Även om man således kan peka på drag av mellanregional specialisering, så är detta långtifrån någon dominerande tendens. Förskjutningen mot ökad roll för mjölkproduktionen pågår praktiskt taget överallt, både i mer och mindre skogsbygdsbetonade socknar. På det hela taget ser man inte mer av tudelning mellan åkerbruks- och animalieproduktionsorienterade socknar 1599 än 1571. Mjölkproduktionen rycker fram mest i en mellangrupp av socknar, där kornas andel inte varit särskilt hög 1571. Spridningen mellan socknarna avtar snarare än tilltar, om vi räknar på mått som kvoten kor per dragdjur eller andelen dragdjur.³⁸

Ingen tendens märks till ojämnare fördelning mellan bönderna i socknarna (tabell 3). Man finner ungefär lika många fall av växande klyftor som av avtagande, och förändringarna är oftast måttliga. Inget tyder på att ett överskikt av

storbönder på något systematiskt sätt skulle ha skilt ut sig från övriga bönder. En tydlig tillväxt är ibland (som i Danmark och Lofta) förenad med minskade förmögenhetsskillnader, ibland med ökad spännvidd (som i Ödeshög, Åsbo och Gladhammar).

Inte heller finns klara regionala skillnader, vare sig mellan landsdelar eller mellan mer resp mindre åkerbruksorienterade områden. Den minsta förmögenhetsspridningen finner vi i två av smålandssocknarna, och den högsta i två andra socknar i samma landskap.

Låt oss till slut anknyta till den inledningsvis uppställda kontrasten mellan Heckschers och senare forskares tolkning av de stora förändringarna. Det är knappast någon tvekan om att flera av de resultat som redovisats här är mindre förenliga med Heckschers uppfattning av grundläggande oföränderlighet inom jordbruket än med Larssons/Österbergs mer dynamiska bild. Systematiska förskjutningar har ägt rum på animaliesidan, med större roll för mjölkproduktionen och en ändrad balans mellan hästar och oxar som dragdjur. Läger vi därtill nyodlingen och bebyggelseexpansionen, framryckningen för rågen som sädeslag och införandet av lien som skörderedskap, så formas en helhetsbild där inslaget av stelhet inte kan framhåvas lika starkt som Heckscher gjorde.³⁹

Iakttagelsen av förstärkt animalieproduktion kontrasterar mot den gängse synen på den långsiktiga agrara förändringen, enligt vilken spannmålsodlingen tvärtom skulle ha blivit mer dominerande. Hur kan den observerade förändringen förklaras?

En mycket enkel modell över jordbruksproduktionens förändring under demografisk expansion, knapphet på jord och nyodling kan predicera en tilltagande roll för animalieproduktionen relativt spannmålsodlingen. Vi förutsätter konstant teknologi. Vi förutsätter också, och detta är det centrala antagandet, att den avtagande marginalavkastningen gör sig påmind med större styrka inom åkerbruket än inom animalieproduktionen.⁴⁰ Den samlade produktionen kommer att förskjutas mot produkter som utnyttjar den knappaste faktorn, åkermarken, mindre intensivt. Bebyggelsens spridning in på mer marginella odlingsytor tilldelar boskapsskötseln en successivt allt större plats.

Med de naturliga förutsättningar för jordbruk, som präglat större delen av Sverige, när expansionen sin övre gräns tidigare inom åkerbruket än inom kreatursskötseln. Restriktionerna för att utvidga spannmålsodlingen har varit mer markerade än de som mött på animaliesidan. I bättre slättbygder, dvs begränsade delar av landet, skulle ökade satsningar på sädesodling vara tänkbara (men inte nödvändigtvis motiverade).⁴¹ Befolkningen växer, och det gör även den agrara totalproduktionen av spannmål liksom av animalier. Produktionen av spannmål håller dock inte jämna steg med folkökningen, i varje fall inte utanför slätterna. Animalieproduktionen per capita behöver däremot inte falla (och kan rentav stiga).

Det ovannämnda är ett förenklat modellresonemang, där kärnpunkten är betoningen av asymmetrin i möjligheterna att öka jordbruksproduktionen i dess två huvudgrenar.⁴² Med dessa antaganden blir den historiska prediktionen en

annan än i vad man kan kalla standardmodellen för jordbrukets förändring i prisrevolutionens Europa.

Slicher van Bath formulerar således mycket tydligt en modell i vilken det i stället är spannmålsodlingen som tränger fram gentemot animaliesidan.⁴³ "Jord" ses då som en mer enhetlig produktionsfaktor. Åkerarealerna utvidgas alltmer på boskapsmarkernas bekostnad. En sådan omläggning stimuleras av de relativa pridförskjutningarna mellan vegetabilier och animalier, med tydlig uppgång för spannmålspriserna.⁴⁴ Relativpriserna förändras i samma riktning även i Sverige, men restriktioner på utbudssidan har omöjliggjort en långtgående stegring av spannmålsodlingen.

Hur balansen mellan åkerbruk och boskapskötsel ändrats i vårt land är föga känt. Mycket tyder på att regionala överskott av spannmål för avsalu i ökad omfattning producerats på de centrala slättbygderna från 1500-talets sista decennier. Utskeppningen av spannmål från Östergötland, Södermanland och Stockholm är tidvis avsevärd.⁴⁵ En av de fåtaliga studierna av tiondelängder över längre tid pekar på en något stigande skörd per tiondegivare i delar av Västergötland under 1500-talets senare del.⁴⁶

Mönstret är sannolikt ett annat *utanför* de centrala slätterna, dvs i merparten av landet. I skogsbygdsbetonade delar av Småland, södra Östergötland, norra Västergötland och Värmland har skördarna per capita sannolikt försämrats under halvseklet efter 1580. Det mesta talar för att spannmålsproduktionen inte kunnat hålla jämna steg med folkökningen.⁴⁷ I så fall har animaliesidan antagligen fått en relativt ökad vikt, i linje med det enkla modellresonemanget ovan.⁴⁸

Tentativt bör vi i varje fall kunna räkna med ett intensivare utnyttjande av ängs- och betesmarker för att föda en växande kreatursstock.⁴⁹ Vidare kan utmarkerna ha börjat få en mer framskjuten roll som produktionsresurs för trävaror och tjära.⁵⁰ De regionala samspelen är ännu otillräckligt utforskade, men det finns skäl att vänta sig en viss dynamik även där genom det växande behovet av att försörja Bergslagen med livsmedel. De tydliga ansträngningarna att förbättra vägarna har syftat till att underlätta den inre handeln (vid sidan av tullpolitiska och militära motiv). Ett utfall i form av ökad regional arbetsdelning är tänkbart men ännu ej klarlagt.

Men det finns två ytterligare aspekter av Österbergs tolkning, som resultaten ovan inte låter sig lika väl förenas med. Den ena är den vidgade sociala skiktning, som hon väntar sig, men som inte framträder i detta material. På den punkten framstår i stället stabiliteten som betydande.

Den andra är den övervägande tendensen till konsolidering av de genomsnittliga boskapsbestånden, liksom förskjutningen mot alltmer storboskap. Bilden av det sena 1500-talets bondesamhälle bör nyanseras så att den inte förmedlar ett intryck av en kraftig tendens till pauperisering.⁵¹ I detta sistnämnda avseende är det faktiskt Heckschers vision av en ganska hög materiell nivå som aktualiseras. Trots det växande uttaget av skatter och andra prestationer från bondesamhället under denna inledande fas av stormaktsväldets etablering, och trots tendensen till militarisering, tyder mycket på att en utarmningsprocess

kunnat undvikas i stora delar av landet.⁵² Därmed ter sig de bakomliggande dynamiska dragen i bondeproduktionen än mer markerade — och än mer imponerande.

Noter

Förkortningar

SmH Smålands handlingar
 SöH Södermanlands handlingar
 UH Upplands handlingar
 VmH Västmanlands handlingar
 ÖgH Östergötlands handlingar

* Denna uppsats har utarbetats inom projektet *Agrarproduktion, priser och löner i 1500-talets Sverige*, finansiellt stött av Riksbankens jubileumsfond. Jag vill tacka Janken Myrdal för synpunkter.

1. E F Heckscher, *Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa I:1* (Stockholm 1935), s. 21 ff, 99 ff, 127. För en pregnant sammanfattning se E F Heckscher, *Det gamla svenska samhället. Historieuppfattning. Materialistisk och annan* (Stockholm 1944), s 77 ff.
2. För sammanfattande omdömen se G Behre, L-O Larsson och E Österberg, *Sveriges historia 1521—1809. Stormaktsdröm och småstatsrealiteter* (Stockholm 1985), s 7 ff. Den till synes höga levnadsstandard, som Heckscher ansåg sig utläsa ur förtäringmaterial för slott och gårdar, var för honom ett oväntat drag som han hade svårt att förklara. 1500-talet föreföll såtillvida utgöra ett undantag från den malthusianska befolkningsteori, som han entydigt anslöt sig till. Trots den demografiska expansionen visade folkmängden inte någon tendens att överskrida livsmedelsresurserna. Diskrepansen mellan teori och observation lämnades olöst, då Heckscher höll fast både vid malthusianismen och vid resultatet "att svenska folket omkring 1500-talets mitt hade en rent fysiologisk levnadsstandard som icke sedan återkom förrän långt in på 1800-talet" (*Det gamla svenska samhället*, s 87).
3. E Österberg, *Kolonisation och kriser* (Lund 1977), särskilt s 251 ff; även E Österberg, "Den gamla goda tiden". Bilder och motbilder i ett modernt forskningsläge om det äldre agrarsamhället. *Scandia* 48 (1982), s 48 ff. Till hypotesen om vidgade klyftor ansluter sig S Lundkvist, *Resurser, skattetryck och fattigdom i 1610-talets Sverige. Bördor, bönder, börd i 1600-talets Sverige*, red R Torstendahl och M Revera (Uppsala 1979), s 136 f. Också i den internationella forskningen kring 1500-talets europeiska agrarförhållanden är det en vanlig men inte särskilt välbelagd hypotes att en polarisering pågick inom bondesamhället. För en översikt se J Myrdal och J Söderberg, *Den långa vågen. Teorier om 1500-talets ekonomiska utveckling i Europa*. Projektet *Agrarproduktion, priser och löner i 1500-talets Sverige*, arbetsrapport 3 (mars 1988). Ekonomisk-historiska institutionen, Stockholms universitet.
4. Längderna redovisar i vissa fall metallförmögenheten mindre konsekvent än kreaturen. Av socknarna i denna studie upptas kopian ej i flera socknar, som framgår av anmärkningarna till tabell 2 nedan. Med tanke på dessa ojämnheter görs i det följande inget försök att beräkna totalförmögenheten (boskap plus metall), utan endast kreatursförmögenheten behandlas.
5. L-O Larsson, *Kolonisation och befolkningsutveckling i det svenska agrarsamhället 1500—1640* (Lund 1972), s 41 ff, ser ÅL 1571 som kommensurabel med hjälpskattelängderna kring 1600 då det gäller att fånga in de boskapsägande (frånsett vissa undantag för knektar m m). För källkritiska frågor rörande ÅL 1571 se även H Forssell, *Sverige 1571* (Stockholm 1872—83) och senast, med vidare litteraturhänvisningar, J Myrdal, *1500-talets ekonomiska geografi — boskapsskötsel, åkerbruk och förmögenhet. Bygghelsehistorisk tidskrift* 13 (1988), och om hjälpskattelängderna S Hedar, Karl IX:s

förmögenhetsbeskattningar. *Historisk tidskrift* 57 (1937). Hjälpkattelängderna har utnyttjats av bl a E Österberg, *Kolonisation oh kriser*. För jämförelser mellan 1599 och 1601 års längder se J Söderberg, *Studier i 1500-talets förmögenhetsskattelängder*. Kalmar län 1571—1601. *Från vida fält. Festskrift till Rolf Adamson 25.10 1987* (Stockholm 1987), s 234 ff.

6. Medan längderna för ÄL ibland systematiskt redovisar ettåriga, tvååriga osv kvigor och stutar, har terminologin tydligen blivit mer restriktiv 1599.
7. Strävan har således varit att finna en real snarare än formell avgränsning av jordbrukarna. Heterogena kategorier som hantverkare och husmän kommer därför att ingå i den mån som de ägde dragdjur, annars inte.
8. Se t ex längderna för Mo och Vista i Småland. SmH 1600:8.
9. Se Konga hd 1599, SmH 1600:4. Situationen är densamma 1571, se Forssell, *Sverige 1571*, s 214 not 1.
10. Tyvärr tillåter källmaterialet inte samma jämförelser för Västsverige. Västergötland saknar således bevillningslängder 1599. Problemet är detsamma för Bergslagen. Norrland är däremot väl företrätt i beskattningarna, både 1571 och kring 1600, och jag avser att i annat sammanhang återkomma till vissa kartläggningar av denna landsdel. Se vidare de avslutande kommentarerna nedan.
11. Se Myrdal, 1500-talets ekonomiska geografi, för en översiktlig bild av regionala variationer i förmögenhet enligt ÄL 1571.
12. U Sporrang, *Mälarbygd; agrar bebyggelse och odling ur ett historiskt-geografiskt perspektiv* (Stockholm 1985), s 177 ff.
13. Östervåla tillhör landskapet Uppland men Västmanlands län.
14. G Enequist, *Mälarlänens lantbebyggelse enligt det äldre ekonomiska kartverket* (Stockholm 1975).
15. De närmast följande uppgifterna om djurantal avser genomgående antalet per taxerad.
16. Oxar nämns inte i taxeringslängderna för ÄL. Forssell markerar sin osäkerhet inför avsaknaden av uppgifter genom att trycka ett frågetecken i kolumnen för oxar (*Sverige 1571*, s 296). Med tanke på det ytterst lilla antalet oxar 1599 (se nedan) bedömer jag det som sannolikare att de inte förekom 1571.
17. Det kan nämnas att tendensen till tilltagande roll för korna också återfinns i Stockholms norra skärgård under 1600-talets första decennier. I Kristianssons undersökningsområde (Länna, Blidö och Frötuna) stämmer utvecklingsdragen för denna något senare period väl överens med vad som observeras för Rimbo: det totala boskapsbeståndet tillväxer påtagligt, och inom detta bestånd är det korna som ökar mest. I skärgården spelar korna naturligtvis en ännu viktigare roll än inåt landet; kvoten kor/dragdjur ligger således på den rätt höga nivån 2,1 år 1599 för att öka till 2,8 år 1627. A-L Kristiansson, *Kulturgeografiska undersökningar i Stockholms norra skärgård. Geografiska Annaler* 1947. Taxeringslängder för ÄL 1571 saknas för detta område.
18. T Lagerstedt, Åkerbruk och boskapsskötsel under 1500- och 1600-talen. *En bok om Mälardalen*, Stockholm 1953, s 235 ff.
19. J E Almquist, *Herrgårdarna i Sverige under reformationstiden (1523—1611)* (Stockholm 1960), s 43.
20. *Historiskt-geografiskt och statistiskt lexikon öfver Sverige* 7 (Stockholm 1869), s 418. Se även M Eriksson, Bondeliv i norra Uppland vid mitten av förra århundradet. *Fataburen* 1925, s 101 ff. Eriksson beskriver slätterbruket i Östervåla och angränsande socknar med stöd av muntliga meddelare. Höet skördades till stor del på s k vattängar i skogar och vid sjöstränder. Ibland stod vattnet över ängarna, och då fick särskilda redskap, hävlar, användas för att bära gräset till platser där det kunde torka. Höskörden kompletterades av lövtäkt, och lövet tjänade som foder åt får och getter. Slättern uppfattades ha en lika central plats i arbetsåret som sädesskörden.

21. Se T Lagerstedt, Åkerbruk och boskapsskötsel, s 235 ff, för kartor över de olika sädesslagens utbredning omkring år 1640.
22. Almquist, s 69.
23. Se jämförelsen mellan åkerarealerna kring 1650 och i början av 1900-talet hos B Johnsson, *Das Ackerareal in der Provinz Västmanland um das Jahr 1650* (Stockholm 1965), s 45.
24. Fördelningen mellan dragdjuren kring 1640 i Västmanland finns karterad av Johnsson, s 91.
25. G Bernhardt, Beskrifning öfver Björkvik socken i Södermanland. *Björkvik. Tre sockenbeskrifningar*, utg P Hansson, (Nyköping 1963), s 59.
26. Lagerstedt, Åkerbruk och boskapsskötsel.
27. I Åsbo ingår ett mindre antal hemman i Malexanders sn.
28. För en bred karakteristik av det östgötska kulturlandskapet se S Helmfrid, *Östergötland "Västanstång". Studien über die ältere Agrarlandschaft unter ihre Genese* (Stockholm 1962), s 2 f. Helmfrid räknar norra delen av Ödeshög till Vadstenaslättnens randområde inom "Västanstång" och Åsbo som en skogssocken utanför hans undersökningsområde. Flera socknar i Lysing och Göstring (dock andra än de här valda) studeras för 1610-talet av Lundkvist, Resurser, skattetryck och fattigdom, s 138 ff.
29. Larsson, *Kolonisation och bebyggelseutveckling*, s 130.
30. Forssell, *Sverige 1571*, s 234 ff.
31. Ödeshög liknar västra Östergötlands slättbygd i så måtto att kornet behåller sin ställning som helt dominerande sädesslag ännu vid 1600-talets mitt. I Åsbo var rågodlingen redan 1550 mer utbredd och avancerar ytterligare därefter, på det sätt som är normalt för mer perifera bygder. H Forssell, *Anteckningar om Sveriges jordbruksnäring i sextonde seklet* (Stockholm 1884), s 59; kartor över sädesslagens utbredning kring 1640 hos T Lagerstedt, *Östgötskt jordbruk i gamla tider. Östergötland*, red T Lagerstedt (Stockholm 1955), s 160 ff.
32. Skörden var år 1599 i Ödeshög 21 t per tiondegivare, en siffra som överstiger motsvarande för Åsbo med närmare 70 %.
33. Den äldre, konventionella uppfattningen om oxarnas strategiska betydelse för smålandsbönderna under äldre vasatid sätts i fråga av Lars-Olof Larsson, som slår hål på tesen att oxhandeln skulle ha varit en huvudanledning till Dackeupproret. L-O Larsson, *Det medeltida Varend* (Lund 1964), kap 12.
34. Om bebyggelsen se L-O Larsson, *Smäländsk bebyggelsehistoria I:4. Norrvidinge och Uppvidinge härader* (Växjö 1981), s 359 ff; även M Höjer, *Konungariket Sverige II:1* (Stockholm 1881), s 287.
35. Höjer, s 195. En vacker beskrivning av kreatursbondens villkor i denna socken ger C Fries, *Arkadien; värld i förvandling* (Stockholm 1970), s 234 ff. Fries skildrar hur detta animalieinriktade odlingslandskap når en kulminationspunkt som generalstabskartan från ca 1880 fångar in väl, då den på en yta av många kvadratkilometer knappast redovisar ett enda barrskogstecken. Vad som fanns var en sammanhängande bygd dominerad av mjölkproduktionen, med "de oräkneliga grindarna, mjölkfällorna med sina pallar och kärl, trädna över störar i gårdsgårn — hela detta vidlyftiga system av hägnader mellan inägor och utägor, mellan hage och skog, som var själva grundritningen i kreatursbondens landskap".
36. *Historiskt-geografiskt och statistiskt lexikon öfver Sverige 3* (Stockholm 1862), s 63.
37. J Westin, *Ångermanlands historia under Gustav Vasa och hans söner* (Härnösand 1943), s 79 ff. Pauperiseringen tvingar enligt Westin fram ett bruk av billigare djur, samtidigt som antalet dragdjur faller ca 1570—1600. Regressen beror i första hand på krigen, som skapar brist på arbetskraft, och ett skärpt skattetryck. Tillbakapressningen betonas även av S I Olofsson, *Övre Norrlands historia 1* (Umeå 1962) och J Westin, *Bygden växer. Skellefteå sockens historia 1*, utg K Fahlgren (Uppsala 1953), s 351 ff. Förloppet i Norrland, som vid denna tid kan ha rymt runt 10 % av befolkning-

gen i Sverige, avviker tydligt väsentligt från det i andra landsdelar. Det kan alltså inte bli frågan om att generalisera resultaten för de här studerade socknarna till norra Sverige, som i stället kräver sin egen undersökning.

38. Antalet socknar är inte så stort att det är lönt att detaljerat beräkna statistiska spridningsmått. Någon tendens till växande avstånd mellan socknarna kan i varje fall inte konstateras.
39. Under 1500-talet sprids lien som skörderedskap i delar av Svealand, men den har framför allt använts i slåttern. Lien krävde mer järn än skäran och var därför dyrare. J Myrdal, *Medeltidens åkerbruk; agrartechnik i Sverige ca 1000–1520* (Stockholm 1986), s 120.
40. Vi får tänka oss en produktionsfunktion där marginalavkastningen för båda slagen av agrar produktion avtar då insatsen av arbetskraft över tiden stiger från L_1 till L_2 . Spannmålsodlingens marginalprodukt är vid L_1 större än animalieproduktionens. Vid L_2 har den förra fallit mera än den senare, så att animalieproduktionen nu är förenad med högre marginalproduktivitet. Tillskottet i arbetskraft innebär således en förskjutning av produktmixen mot animalier.
41. Vi får hålla i minnet att så gott som varje bonde både i skogsbygd och slättbygd hållit sig med både dragdjur och kor. Även på slättbygden kan förändringarna på marginalen mycket väl ha varit sådana att det varit fördelaktigare att utöka animalieproduktionen än sädesodlingen.
42. Några intressanta iakttagelser om balansen mellan åker och äng, som är väl förenliga med den skisserade modellen, finns i Helmer Smeds studie av Malaxbygden i södra Österbotten under 1500-talet. Under expansionsperioden fram till 1570 är det framför allt boskapskötseln som rycker fram. Under de följande decennierna av regress är det omvänt ängslandskapet som krymper ihop mest, till att börja med de avlägsset belägna svedjeängarna. Ängen framstår som en långt mer elastisk resurs än åkern. H Smeds, *Malaxbygden; bebyggelse och hushållning i södra delen av Österbottens svensksbygd* (Helsingfors 1935), s 70 ff.
43. Detta torde vara den normala uppfattningen också i svensk litteratur. Se t ex C-J Gadd, *Järn och potatis* (Göteborg 1983), s 278: "Från 1500-talets början har ekonomin i allt högre grad blivit spannmålsproducerande, medan animalieproduktionen har fått ge vika." Det bör tilläggas att föreliggande uppsats inte uttalar sig förskjutningar under 1500-talet som helhet.
44. B H Slicher van Bath, *The agrarian history of Western Europe A.D 500–1850* (London 1963), s 195 ff. En koncis sammanfattning ger B H Slicher van Bath, Grundproblem i Västeuropas förindustriella samhälle. *Problem i världsekonomin historia*, red R Bunte och L Jörberg (Lund 1969).
45. Staffan Helmfrid ser under perioden före 1640 en process av förstärkt orientering mot spannmål på Vadstenaslätten, landets kanske mest framstående jordbruksdisktrikt. Han begagnar här, i anslutning till den kontinental litteraturen, den tyska termen Vergetreidung. Helmfrid, s 23. Om indikationer på en växande spannmålsproduktion på östgötaslätten se även B Helmfrid, *Tiondelängderna som källa till ett byalags ekonomiska historia 1555–1753* (Stockholm 1949), s 126 f, 168; B Helmfrid, *Norrköpings historia 5. Tiden 1568–1655* (Stockholm 1965), s 217 ff; F Lindberg, *Linköpings historia 2*, s 44 ff.
46. O Skarin, *Grängsgårdar i centrum 2* (Göteborg 1979), s 200.
47. Larsson, *Kolonisation och befolkningsutveckling*, s 151 ff. Larsson beräknar inte skördar per tiondegivare utan som indextal för totala tiondesummor. Både hans resonemang och de redovisade indextalen ställda mot bebyggelseexpansionen antyder dock en tillbakapressning. I flera fall håller sig skördarna väl uppe under 1500-talets sista decennier för att därefter reduceras.
48. Detta gäller säkert också för övre Norrland, där skördarna försämras under halvsekllet efter 1570 samtidigt som boskapsstocken håller sig väl uppe. Boskapskötseln har

- således ryckt fram i förhållande till åkerbruket. S I Olofsson, *Övre Norrlands historia 2* (Umeå 1965), s 123, 286 f.
49. För iakttagelser i denna riktning i litteraturen se exempelvis W Tham, *Lindesberg och Nora genom tiderna 1* (Lindesberg 1943), s 188 f. I en jämförelse mellan ÄL 1571 och 1633 års boskapslängder slås han av det kraftigt växande boskapsinnehavet i Nora-skoga och Lindes bergslag, som tyder på ett allt mer energiskt tillvaratagande av foder från äng, skog och kärr. Längs kusten har dessutom landhöjningen medverkat till att skapa nya resurser som betesholmar eller strand- och lövängar vid uppgrundade vikar och sund. Men också svedjebuket har skapat nya gräsmarker, först för slätter och sedan för bete. Som Linné skriver i sin skånska resa sådde man till att börja med rovor och råg i svedjan. Året efter sädesbärgningen "stod fällan ännu instängd och gav högt och löst gräs, på vilket hästarna och ung boskap betades ... Sedan fällan var utlagd till betesmark, växte på henne ett smått och lågt gräs." Om det intrikata växelbruket med skogen se G Weimarck, *Studier över landskapets förändring inom Lönsboda, Örkeneds socken, nordöstra Skåne* (Lund 1953).
50. För 1600-talet framhävs utmarkernas ökade betydelse starkt av L-O Larsson, *Bönder och gårdar i stormaktspolitikens skugga* (Växjö 1983). För exempel från senare delen av 1500-talet på växande produktion och utförsel av skogsprodukter se bl a F Lindberg, *Västerviks historia 1275—1718* (Stockholm 1933), s 146 ff.
51. Det är fördenskull inte självklart att föreställningen om en press nedåt på böndernas materiella villkor helt behöver överges; den empiriska basen är ännu inte så bred som vore önskvärt, och denna studie belyser varken spannmålsproduktion eller binäringar. Som nämnts finns också mycket som talar för att det i övre Norrland faktiskt skett en pauperisering. Å andra sidan bör de stigande priserna på livsmedel relativt andra varor ha gynnat de producenter, som haft något överskott av jordbruksprodukter att avyttra på marknaden. De relativa prisförskjutningarna har däremot varit negativa för de begränsade grupperna av arbetare i städer eller på andra håll, som var hänvisade till arbetslöner. Klart fallande reallöner registreras också för hantlangare i Stockholm under perioden 1540—99. Se J Söderberg, Hade Heckscher rätt? Priser och reallöner i 1500-talets Stockholm. *Historisk tidskrift* 107 (1987), s 350 ff, som understryker att denna tendens till tillbakapressning inte behöver ha haft någon parallell för stora grupper i bondesamhället.
52. Om den pågående processen av statsekonomisk militarisering, med en omfördelning av materiella värden till krigsmakten, se G Artéus, *Till militärstatens förhistoria; krig, professionalisering och social förändring under Vasasönernas regering* (Stockholm 1986).